

Για την αλληλογραφία του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου: πρόδρομες σκέψεις

Κώστας Καρδάμης

Οποιαδήποτε αναφορά στη σημασία της αλληλογραφίας ενός προσώπου για την με αμεσότητα έρευνα ιδιωτικών, επαγγελματικών, διαπροσωπικών και ευρύτερων στοιχείων, καθώς και στα μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν, είναι σαφής και αυταπόδεικτη. Η αλληλογραφία του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου (1795-1872) δεν αποτελεί εξαίρεση ως προς τα παραπάνω: έχοντας γεννηθεί Βενετσιάνος, γαλουχηθεί ως Γάλλος, δημιουργήσει και δραστηριοποιηθεί ως Βρετανός και πεθάνει Έλληνας, ο Μάντζαρος είναι μία ακόμη από εκείνες τις συναρπαστικές προσωπικότητες (όπως είναι και ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Γεώργιος Μαρκοράς, ο Διονύσιος Σολωμός ή ο Πέτρος Βράϊλας Αρμένης) που βίωσαν και πρωταγωνίστησαν σε μια εξαιρετικής σημασίας περίοδο της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Ταυτόχρονα, ανήκει σε εκείνες τις περιπτώσεις ανθρώπων που αναφέρονται μέσω της ζωής τους, όχι μόνο στην εποχή κατά την οποία έζησαν, αλλά και στη σημερινή, αποκαλύπτοντας πλήθος σύγχρονων, συχνά ιδεοληπτικών, αγκυλώσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, η αλληλογραφία του συνθέτη, εισερχόμενη και εξερχόμενη, είναι σαφές και αναμενόμενο ότι έχει ιδιαίτερη σημασία. Ειδικά αν σκεφτεί κανείς ότι ακόμη και τώρα ο Μάντζαρος παραμένει πρακτικά άγνωστος εξαιτίας της αναγνωρισιμότητάς του ως συνθέτη του Ελληνικού Εθνικού Ύμνου, ιδιότητα που, παρ' ότι εμφανίστηκε επίσημα στα επτά τελευταία έτη της ζωής του, στάθηκε αρκετή για να επισκιάσει τη ζωή και το συνολικό έργο του, αλλά και να για αποτελέσει για πάνω από έναν αιώνα τη μοναδική οδό προσέγγισης του Κερκυραίου μουσουργού. Με αυτά κατά νου, είναι σαφές ότι η αλληλογραφία του Μάντζαρου δύναται να προσφέρει σειρά πρωτότυπων, άμεσων και μοναδικής σημασίας πληροφοριών για τον μουσουργό, το περιβάλλον του και την εποχή του.

Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά της μαντζαρικής αλληλογραφίας με άλλες αντίστοιχες σειρές τεκμηρίων είναι ότι αυτή έχει κυριολεκτικά ήδη δεινοπαθήσει ζώντας του συνθέτη, γεγονός που δημιουργεί σοβαρά, ενίοτε δε και ανυπερβλήτα, κενά και μεθοδολογικά ζητήματα. Οι πρώτοι βιογράφοι του Μάντζαρου μεταφέρουν ένα σοβαρό γεγονός,¹ το οποίο, ζώντας του μουσουργού, έπληξε, ενδεχομένως ανεπανόρθωτα, τη συνοχή και τον αρχειακό ιστό της μαντζαρικής αλληλογραφίας: το 1843 και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του Μάντζαρου στην Ιταλία κλάπηκε κιβώτιο, το οποίο περιείχε σημαντικές επιστολές από την αλληλογραφία του συνθέτη, τις οποίες είχε πάρει μαζί του, προφανώς για διευκόλυνση των επαφών του. Συγκεκριμένα, στο κιβώτιο αυτό υπήρχε «ή επίσημος αλληλογραφία του, με διασήμους καί Βασιλείς [...] διότι την έφερε πάντοτε μαζί».² Επίσης, υπό διερεύνηση είναι και το εάν ανάμεσα στο

¹ Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «Περὶ τῶν ἔργων τοῦ Νικολάου Μαντζάρου», *Κλειώ* 713, 15/27.2.1875, σ. 2-3: 2, και Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος», *Απόλλων*, τ. Ε', Φεβρουάριος 1890, σ. 956-962: 957.

² Επιστολή της δισέγγονης του Μάντζαρου, Φωφώς Κανελοπούλου, προς τον Κωνσταντίνο Ράδο, με ημερομηνία 14.5.1923· βλ. «Παράρτημα II», στο: Χάρης Ξανθουδάκης και Κώστας Καρδάμης (επιμ.),

υλικό που πώλησε υπηρέτης του Μάντζαρου την ίδια περίοδο στην Κέρκυρα χωρίς την έγκριση του συνθέτη³ συμπεριλαμβανόταν και επιπλέον μέρος της μαντζαρικής αλληλογραφίας.

Βεβαίως, η δια επιστολών επαφές του Μάντζαρου συνεχίστηκαν και μετά το 1843 έως και τις τελευταίες μέρες της ζωής του, αφού ο Κερκυραίος μουσουργός «είχε φιλίαν μετά πολλῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, πρὸς οὓς διετήρει σπουδαίαν ἀλληλογραφίαν».⁴ Ωστόσο, μετά τον θάνατο του συνθέτη η κακοδιαχείριση του αρχείου από τους απογόνους και η με διάφορους τρόπους μεθόδευση της εκποίησης – σε Κέρκυρα, Αθήνα, Ιταλία και Παρίσι – μέρους των μαντζαρικών ευρισκόμενων είχε καταστροφικές συνέπειες, τόσο για το συνθετικό και παιδαγωγικό έργο του, όσο και για την αλληλογραφία του.⁵ Οι κληρονόμοι του Μάντζαρου είδαν συνολικά στα κατάλοιπα του συνθέτη μια πιθανή πηγή πλουτισμού και, συνεπώς, ανταπόκρισης στα πιεστικά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Ταυτόχρονα, όμως, δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν τη σημασία του αρχειακού υλικού και την αξία του μουσικού έργου του γεννήτορά τους, αφού η όλη μεταχείριση των μαντζαρικών καταλοίπων δείχνει άτομα που ελάχιστη σχέση είχαν με την τέχνη και την επιστήμη των ήχων, αλλά και με την ιστορική διάσταση του μουσουργού. Μέσα στο πλαίσιο προώθησης της οικονομικής αξιοποίησης των μαντζαρικών ευρισκόμενων πρέπει να προσεγγιστεί και η δημοσίευση επιλεγμένων επιστολών της αλληλογραφίας του συνθέτη από τους συντάκτες πρώιμων βιογραφικών εργασιών,⁶ μιας και με τον τρόπο αυτό προβαλλόταν η ευρύτερη σημασία του συνθέτη και εμμέσως διευκολυνόταν εν δυνάμει η εκποίηση των έργων του.

Τελικά, το μεγαλύτερο μέρος των έργων και ένα μικρό μέρος της αλληλογραφίας του Μάντζαρου πέρασε στα χέρια των εγκατεστημένων αρχικά στην Πάτρα και στη συνέχεια στην Αθήνα απογόνων του συνθέτη, φτάνοντας τελικά στα χέρια της θρυλικής τρισέγγονής του, Φρόσως Γκέλη, η οποία το 1988 δώρισε το σύνολο σχεδόν των κατεχόμενων από αυτή μαντζαρικών τεκμηρίων στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη.⁷ Ένα άλλο μέρος των μαντζαρικών καταλοίπων, αποτελούμενο κυρίως από αλληλογραφία, όπως υποστήριζε το 1923 η δισέγγονη του Μάντζαρου Φωφώ Κανελοπούλου,⁸ παρέμεινε στους συγγενείς του μουσουργού στην Κέρκυρα και είχε πιο περιπετειώδη πορεία. Είτε από αμέλεια, είτε με σκοπό την απόκτηση μικρών χρηματικών κερδών, οι διαμένοντες στην Κέρκυρα απόγονοι του συνθέτη φαίνεται ότι διασκόρπισαν άκριτα και δίχως συναίσθηση της σημασίας της, αν όχι το σύνολο, σίγουρα μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας του Μάντζαρου, καθώς και συγκεκριμένα έργα του. Έτσι, ήδη το 1911 είχαν πωληθεί αντί 20 λεπτών οι ιδιόχειρες επιστολές του Zingarelli και του Pacini προς τον Μάντζαρο.⁹ Ενδεχομένως από αυτές να προέρχονταν

Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος: ερευνητική συμβολή στα 130 χρόνια από το θάνατο του συνθέτη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα 2003, σ. 174-177: 175.

³ Παπαγεώργιος, ό.π., και Δε Βιάζης, ό.π.

⁴ Δε Βιάζης, ό.π., σ. 959.

⁵ Βλ. σχετικά: Κώστας Καρδάμης, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, Fagotto, Αθήνα 2015, σ. 294-306.

⁶ Βλ. κυρίως: Φρειδερίκος Άλβάνας, «Νικόλαος ὁ Μάντζαρος», *Ἄττικόν Ἡμερολόγιον*, Αθήνα 1873, σ. 239-252· Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «Περὶ τῶν ἔργων τοῦ Νικολάου Μαντζάρου», *Κλειώ* 712, 8/20.2.1875, σ. 2-3, και *Κλειώ* 713, 15/27.2.1875, σ. 2-3· Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος», *Ἀπόλλων* τ. Ε', Ιανουάριος 1890, σ. 942-946, και Φεβρουάριος 1890, σ. 956-962.

⁷ Σχετική η γλαφυρή εξιστόρηση του Γιώργου Λεωτσάκου, στο «Ο Μάντζαρος και εγώ»: Ένας προσωπικός απολογισμός», στο: Ξανθουδάκης και Καρδάμης (επιμ.), *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, ό.π., σ. 34-37.

⁸ «Παράρτημα II», στο: Ξανθουδάκης και Καρδάμης (επιμ.), *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, ό.π., σ. 175.

⁹ Βλ. *Κερκυραϊκή Ἠχώ*, Α'-29, 4.6.1911, σ. 2 (διευθυντής: Μιχαήλ Λάνδος), όπου εκφράζεται γενικότερος προβληματισμός για την τύχη του έργου διαφόρων πνευματικών ανθρώπων της Κέρκυρας. Σε

οι δύο επιστολές του Zingarelli που δώρισε ο ιστορικός Σπυρίδων Θεοτόκης τον Μάρτιο του 1930 στη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας,¹⁰ οι οποίες τουλάχιστον μέχρι το 1936 βρίσκονταν στο διοικητικό αρχείο του ιδρύματος.¹¹ Οι διάφορες επιστολές από το αρχείο του Μάντζαρου που αποκαλύπτονται κατά καιρούς σε διάφορα ιδιωτικά κερκυραϊκά αρχεία πιθανότατα να συνδέονται άμεσα με την παραπάνω στάση των απογόνων του. Από την άλλη, οι αποκείμενες στο Μοτσενίγειο Αρχείο πρωτότυπες επιστολές της μαντζαρικής αλληλογραφίας φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα πολύχρονων κόπων και, πιθανόν, σημαντικού χρηματικού κόστους για τον ίδιο τον Σπύρο Μοτσενίγο, ο οποίος με τον τρόπο αυτό επιχείρησε να αντιμετωπίσει τη διασπορά της μαντζαρικής αλληλογραφίας σε διάφορους ιδιώτες. Παρ' ότι, όμως, η ευρισκόμενη στο Μουσείο Μπενάκη και στο Μοτσενίγειο Αρχείο μαντζαρική αλληλογραφία είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και σχετικώς πολυάριθμη, σημαντικό μέρος της εξακολουθεί να βρίσκεται σε ιδιωτικές συλλογές ή αρχεία φορέων.

Αν τα παραπάνω, όμως, αφορούν κυρίως στην εισερχόμενη αλληλογραφία του συνθέτη, τα ζητήματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα σε ό,τι αφορά την εξερχόμενη αλληλογραφία. Η έρευνα συνεχώς αποκαλύπτει έναν διευρυνόμενο κύκλο παραληπτών, με τους οποίους ο Μάντζαρος διατηρούσε μακροχρόνια σχέση και επαφή. Η εξερχόμενη αλληλογραφία του συνθέτη αφορά εν δυνάμει προσωπικότητες, όπως, ενδεικτικά, τον Πέτρο Βράιλα Αρμένη, τον Ανδρέα Μουστοξύδη, την οικογένεια Λούντζη, τον Γεώργιο Μαρκορά, τους βασιλείς της Ελλάδος, την οικογένεια Δρακάτου Παπανικόλα, τον Πέτρο Κουαρτάνο, τον Raffaele Parisini ή τον Παύλο Καρρέρ (και πλειάδα άλλων συνθετών). Η μη ύπαρξη οργανωμένων αρχείων στις περισσότερες από τις παραπάνω ενδεικτικές περιπτώσεις αποτελεί ένα σημαντικό εμπόδιο, το οποίο γίνεται ανυπέρβλητο όταν υπεισέρχονται παράγοντες όπως πολεμικές και φυσικές καταστροφές καθώς και ο χρόνος. Ως προς τα παραπάνω, είναι χαρακτηριστικό (και ίσως αποκαρδιωτικό) το ότι το 1953, κατά την καταστροφική σεισμοπυρκαγιά της Ζακύνθου, χάθηκε η αλληλογραφία του Μάντζαρου με τον δικαστικό και ποιητή του λεγόμενου «σολωμικού κύκλου» Ιούλιο Τυπάλδο.¹² Ένα ξεχωριστό ζήτημα αποτελούν οι επιστολές που συνέταξε και υπέγραψε ο Μάντζαρος με την ιδιότητα του Ισόβιου Καλλιτεχνικού Διευθυντή της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, το σύνολο των οποίων βρίσκεται στα βιβλία αντιγράφων της αλληλογραφίας του ιδρύματος.

Παραλήπτες της μαντζαρικής αλληλογραφίας, όμως, υπήρχαν και στο εξωτερικό: αρκεί κανείς να αναφέρει τα ονόματα του Zingarelli, του γάλλου μαικήνα Jules Lardin, του Giovanni Pacini, του Giuseppe Persiani ή του αρχιμουσικού Giulio Cesare Ferrarini, καθώς και την πλειάδα των μη ελλήνων μαθητών του Μάντζαρου, ώστε να δοθεί μια πρώτη τάξη μεγέθους. Και στις περιπτώσεις αυτές η μη ύπαρξη οργανωμένων ιδιωτικών αρχείων ή αρχειακών σειρών αποτελεί σημαντικό πρόβλημα, ομοίως όπως και η διασπορά της αλληλογραφίας σε διαφορετικές πόλεις του εξωτερικού. Και εδώ, το

αντιστοιχία και η σημείωση-μαρτυρία του Σπυρίδωνος Μοτσενίγου, ότι «ο Ασωνίτης (λατονιέρης)» κατείχε στην Κέρκυρα τα έργα του Μάντζαρου· βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Μοτσενίγειο Αρχείο, 640 II E/24.

¹⁰ Διοικητικό Αρχείο Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, Βιβλίο Αλληλογραφίας, 30.1.1922 – 7.12.1933, αρ. 264, 21.3.1930.

¹¹ Διοικητικό Αρχείο Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής, 7.1.1932 – 22.10.1940, Συνεδρίαση 8.1.1936. Οι λανθάνουσες σήμερα επιστολές ενδεχομένως να χάθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου· βλ. και σχετική μαρτυρία του Φιλοκτήμονα Παραμυθιώτη στο «Νικόλαος Μάντζαρος: ο μουσικός παιδαγωγός του έθνους. Μελέτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* VI, Κέρκυρα 1958, σ. 65-78: 71.

¹² Γεώργιος Ζώρας, «Θωμαζαίος και Έπτανησιοι. Άνεκδοτος αλληλογραφία», *Έπτανησιακά Μελετήματα*, τόμος Γ', Αθήνα 1966, σ. 373.

ζήτημα της διαχείρισης των ιδιωτικών αρχείων από τους απογόνους των παραπάνω προσωπικοτήτων κατέχει κεντρική θέση: χαρακτηριστικό είναι το ότι ευάριθμες επιστολές του Μάντζαρου προς τον αρχιμουσικό και μαθητή του Giulio Cesare Ferrarini έχουν αρχίσει την τελευταία πενταετία να κάνουν την εμφάνισή τους σε δημοπρασίες.¹³

Με αυτά κατά νου, δεν θα ήταν άστοχο να δοθεί μια πρώτη καταγραφή των χώρων, όπου απόκεινται μικρά ή μεγάλα μέρη της μαντζαρικής αλληλογραφίας, αλλά και πιθανοί άλλοι χώροι, όπου ενδεχομένως θα προσφέρουν κάποια αποτελέσματα στην έρευνα. Όπως ήδη ειπώθηκε, το κύριο μέρος της ευρισκόμενης μαντζαρικής αλληλογραφίας απόκειται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη. Ικανότατος αριθμός επιστολών υπάρχει στο Μοτσενίγειο Αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Μεμονωμένες ή ευάριθμες επιστολές έχουν εντοπιστεί στο Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο, στο Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, στη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας, στη Συλλογή Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη ή στα Βρετανικά Εθνικά Αρχεία.

Όσο για τα πιθανά ιδιωτικά αρχεία, που ενδεχομένως να κρύβουν επιπλέον επιστολές του συνθέτη ή απευθυνόμενες σε αυτόν, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αλληλογραφίας με τον ιταλό μουσικοδιδάσκαλο και εμβληματική μορφή της οθωνικής Αθήνας Raffaele Parisini. Πρόκειται για έναν άνθρωπο του άμεσου κύκλου του Μάντζαρου, με τον οποίο ο συνθέτης διατήρησε σχετικά συνεχή επαφή. Την αλληλογραφία αυτή εξέδωσε πρόσφατα η καθηγήτρια του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ίριγκαρτ Λερχ-Καλαβρυτινού, σε μια εξαιρετική και ενδεικτική της σημασίας της μαντζαρικής αλληλογραφίας έκδοση.¹⁴ Σε αντίστοιχες περιπτώσεις προσώπων θα πρέπει να στραφεί η μελλοντική αναζήτηση, η οποία, όπως φαίνεται, θα αποδώσει ικανούς καρπούς μετά από, δίχως άλλο, κοπιώδη έρευνα.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία υλικού είναι οι επιστολές που σώζονται σήμερα με έμμεσο τρόπο. Η πλέον πολυπληθής κατηγορία είναι εκείνες που, είτε σταλμένες από τον Μάντζαρο, είτε απευθυνόμενες σε αυτόν, σώζονται σήμερα σε χειρόγραφα αντίγραφα, ενδεχομένως από πρωτότυπα που βρίσκονταν σε μη κατονομαζόμενα ιδιωτικά αρχεία. Τα αντίγραφα αυτά φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα για χρηστικούς λόγους. Στη συνέχεια, έχουν εντοπιστεί μεμονωμένες επιστολές του Μάντζαρου δημοσιευμένες στον ιταλικό τύπο της εποχής από τους παραλήπτες τους, ώστε να αναδείξουν στους αναγνώστες την καλλιτεχνική αξία τους.¹⁵ Επιπλέον, όπως ήδη αναφέρθηκε, διάφορα βιογραφικά κείμενα για τον Μάντζαρο της περιόδου 1873-1890 χρησιμοποιούν αποσπάσματα επιστολών της αλληλογραφίας του συνθέτη, από τα οποία άλλα συμπίπτουν με ευρισκόμενο πρωτότυπο υλικό, ενώ άλλα προέρχονται από λανθάνουσες επιστολές. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί και ένα μοναδικό και προσφάτως εντοπισθέν ντοκουμέντο: μια σειρά σημειώσεων του ποιητή Giuseppe Regaldi, που απόκεινται στη Νοβάρα, περιέχει όχι μόνο ένα άγνωστο αντίγραφο των μαντζαρικών *Cenni sul Conte Solomos* [Σκέψεων για τον Κόμη Σολωμό] αλλά και αποσπάσματα από την αλληλογραφία του συνθέτη, τα οποία αντέγραψε ο

¹³ Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον συλλέκτη, ερευνητή και αγαπητό φίλο, Σπύρο Γαούτση, ο οποίος όχι μόνο διασώζει με προσωπικό οικονομικό κόστος σπουδαία τεκμήρια της επτανησιακής ιστορίας αλλά, επιπλέον, τα θέτει άνευ ενδοιασμού στη διάθεση της έρευνας.

¹⁴ Ίριγκαρτ Λερχ-Καλαβρυτινού, *Ραφαήλ Παριζίνης: Ζωή και έργο. Η αλληλογραφία του με τον Νικόλαο Χαλικιόπουλο-Μάντζαρο*, Παπαρηγορίου – Νάκας, Αθήνα 2015.

¹⁵ *La Fama del 1864*, XXII-14, 5.4.1864, σ. 55.

Regaldi από το πρωτότυπο.¹⁶ Και εδώ υπάρχουν πολλά αποσπάσματα αλληλογραφίας που δεν εντοπίζονται σε κάποια άλλη γνωστή πηγή.

Με τα δεδομένα αυτά, ενδεχομένως να μην είναι άσκοπη μια σύντομη αναφορά στο χρονικό εύρος της μέχρι στιγμής εντοπισμένης αλληλογραφίας του Μάντζαρου. Αν εξαιρέσει κανείς δύο επιστολές του Zingarelli προς τον Μάντζαρο (μία του 1821, σε χειρόγραφο αντίγραφο ιδιωτικού κερκυραϊκού αρχείου, και μία του 1835, δημοσιευμένη από τους πρώιμους βιογραφησαντες), μία επίσης του 1835 από τον αυστριακό πρόξενο Wilhelm Mayersbach (αποκείμενη στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη) και μία του 1838 από τον ιταλό μαθητή του Μάντζαρου Antonio Crescentini (επίσης καταγραφόμενη μερικώς σε πρώιμα βιογραφικά σχέδια του Μάντζαρου), η υπόλοιπη γνωστή ευρισκόμενη μαντζαρική αλληλογραφία αφορά την περίοδο από το 1843 μέχρι λίγο πριν το θάνατό του το 1872.¹⁷ Η παραπάνω διαπίστωση εν μέρει επιβεβαιώνει την πληροφορία της απώλειας της αλληλογραφίας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του Μάντζαρου στην Ιταλία το 1843. Εμμέσως, όμως, επιβεβαιώνει και την πώληση της αλληλογραφίας με τον Zingarelli και τον Pacini από τους απογόνους του. Με τις διαπιστώσεις αυτές ως αφετηρία, γίνεται σαφές ότι η αναζήτηση αλληλογραφίας του Μάντζαρου στα ιδιωτικά αρχεία των προσώπων με τα οποία αυτός διατηρούσε επαφές πριν το 1843 αναμένεται να φωτίσει πτυχές της περιόδου αυτής.

Ολοκληρώνοντας τις σύντομες και μάλλον ατελείς αυτές σκέψεις, θα ήταν ενδεχομένως σκόπιμο να αναφερθούν μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις ιδιαίτερας σημαντικών πληροφοριών που αντλούνται αποκλειστικά από την ευρισκόμενη αλληλογραφία του Νικόλαου Μάντζαρου.

Η προαναφερθείσα περίπτωση του Giulio Cesare Ferrarini έχει πολλές επιπλέον ερευνητικές διακλαδώσεις, πέρα από εκείνη της σχέσης του μαθητή με τον δάσκαλο. Ο Ferrarini ερχόμενος στην Κέρκυρα το 1831 δεν ήταν ένας ανίδεος μουσικός, αλλά είχε ήδη ολοκληρώσει τις σπουδές του στο πλευρό του φημισμένου μουσικοδιδασκάλου της Μπολώνια Stanislao Mattei (1750-1825) και εργαζόταν ήδη ως επαγγελματίας μουσικός διευθυντής.¹⁸ Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι δεν ήταν ο μόνος μαθητής του Mattei που έδρασε κατά τη δεκαετία του 1830 στην Κέρκυρα,¹⁹ ενώ ο Mattei το 1811 είχε ήδη διδάξει τουλάχιστον έναν Κερκυραίο μουσικά θεωρητικά.²⁰ Με τα δεδομένα αυτά, η απόφαση του Ferrarini να συνεχίσει τις σπουδές του με τον Μάντζαρο μεταξύ 1831 και 1838, η προβολή του Κερκυραίου ως του κύριου δασκάλου του, η ιδιαίτερη μνεία στο μαντζαρικό σύστημα διδασκαλίας και μουσικής, και η διατήρηση μακροχρόνιας αλληλογραφίας με τον Μάντζαρο μετά το 1838 παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον.²¹ Πέρα τούτων, από την ευρισκόμενη αλληλογραφία τους²² προκύπτουν και οι ιδιαίτερες

¹⁶ Archivio Statale Novara, Fondo Musei, Carteggio Regaldi, φακ. 5. Εκ βάθους ευχαριστίες στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Μιλάνου, Αμαλία Κολώνια, για την επισήμανση και τη διάθεση του παραπάνω τεκμηρίου.

¹⁷ Ξεχωριστή, καίτοι εξίσου αποκαλυπτική, κατηγορία αποτελεί η αλληλογραφία που αφορά στις ενέργειες για την μεταθανάτια έκδοση έργων του Μάντζαρου περί το 1884.

¹⁸ Για τον Ferrarini, τη μαθητεία του με τον Μάντζαρο και την καριέρα του, βλ. «Ferrarini, Giulio Cesare», στο: Roberto Lasagni (επιμ.), *Dizionario Biografico dei Parmigiani*, διαδικτυακή έκδοση στο <http://biblioteche2.comune.parma.it/lasagni> (πρόσβαση: 17.12.2015).

¹⁹ Κώστας Καρδάμης, «Οι καλλιτέχνες δεν είναι πλέον διατεθειμένοι να υπακούσουν στις σοφές συμβουλές»: Μια άγνωστη πτυχή της γνωριμίας της Επτανήσου με τα έργα του Giuseppe Verdi», *Ιονικά Ανάλεκτα* 4, 2014, σ. 36-46: 39-40.

²⁰ J. A. de La-Fage, *Memoria intorno la vita e le opere di Stanislao Mattei*, Jacopo Marsigli, Bologna 1840, σ. 46.

²¹ Σχετικές αναφορές στο Καρδάμης, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, ό.π.

²² Ιδιωτικό αρχείο Σπύρου Γαούτση.

προσωπικές σχέσεις με την οικογένεια του Κερκυραίου, καθώς και η εκτίμηση προς το πρόσωπο και το μουσικό ταλέντο του πρωτότοκου γιου του Μάντζαρου, του Σπυρίδωνα, και του μαθητή του, Αντώνιου Λιμπεράλη. Επίσης, προκύπτουν και δύο άγνωστες πτυχές: αφ' ενός, ότι η μετακίνηση του Μάντζαρου στην Ιταλία το 1843 οφειλόταν στην εγκατάσταση στη Νάπολη του πρωτότοκου γιου του για σπουδές και, αφ' ετέρου, ότι την περίοδο εκείνη ο Μάντζαρος σκέφτηκε για μία και μοναδική φορά, όπως φαίνεται, να εγκαταλείψει την Κέρκυρα και να εγκατασταθεί στην Ιταλία διδάσκοντας μουσική.

Ιδιαίτερη σημασία από φιλολογικής και φιλοσοφικής άποψης έχει το αποκείμενο σε ιδιωτικό κερκυραϊκό αρχείο αντίγραφο μιας επιστολής του Μάντζαρου προς τον Jules Lardin τον Δεκέμβριο του 1851. Ως γνωστόν, ο φιλόμουσος και μαικήνας των τεχνών Γάλλος Jules Lardin, προσωπικός φίλος του Ανδρέα Μουστοξύδη και παλαιός γραμματέας του Σατωμβριάνδου, δώρισε το 1849 στην κερκυραϊκή Φιλαρμονική μια σειρά έργων του Grétry και του Monsigny, καθώς και σχετικά μελετήματα για αυτούς.²³ Οι δωρηθείσες παρτιτούρες έδωσαν την αφορμή στον Μάντζαρο να συγγράψει το περίφημο *Rapporto* του, την πλέον ολοκληρωμένη αισθητικο-αναλυτική μελέτη του για τη μουσική εν γένει και τους συγκεκριμένους γάλλους μουσουργούς ιδιαιτέρως. Η μελέτη ολοκληρώθηκε, εξαιτίας προσωπικών δυσκολιών του Μάντζαρου, στις αρχές του 1851 και μάλιστα με δύο διαφορετικά «τραβήγματα», κατά την ορολογία της εποχής. Στην επιστολή του προς τον Lardin, ο Μάντζαρος δεν αναφέρει μόνο κάποιες επιπλέον πτυχές της μουσικοαισθητικής σκέψης του, αλλά κυρίως καταγράφει τις διάφορες αβλεψίες που θεώρησε πρόπον να γνωρίζει ο Lardin παραλαμβάνοντας τα δικά του αντίτυπα. Η επιστολή αυτή, λοιπόν, αποτελεί τεκμήριο εκ των ων ουκ άνευ για όποιον θα ήθελε να ασχοληθεί ολοκληρωμένα με το μαντζαρικό *Rapporto*.

Το ίδιο έργο απασχολεί και μια επιστολή του Νοεμβρίου του 1851, γραμμένη από τον Μάντζαρο με παραλήπτη τον διαμένοντα στο Λονδίνο Γεώργιο Δρακάτο Παπανικόλα, αδελφό του γραμματέα της κερκυραϊκής Φιλαρμονικής Σπυρίδωνος Δρακάτου Παπανικόλα και παιδικό φίλο του συνθέτη.²⁴ Σε αυτή, αφ' ενός είναι χαρακτηριστική η διαβεβαίωση του Μάντζαρου ότι «αναγκάστηκε να τιτλοφορήσει» το έργο του αυτό *Rapporto* ανταποκρινόμενος στις ανάγκες της Φιλαρμονικής και, αφ' ετέρου, είναι σημαντική η πληροφορία ότι ο συνθέτης ζητούσε από τον ευρισκόμενο στο Λονδίνο φίλο του να αποστείλει στον Lardin στο Παρίσι τα αντίτυπα του *Rapporto*.

Ενδεχομένως, πιο αποκαλυπτικά για την προσωπικότητα του Μάντζαρου και για τις εμμονές των βαυαρών αυλικών του αθηναϊκού παλατιού είναι τα λόγια με τα οποία συνοδεύει ο συνθέτης στην ίδια επιστολή την αποστολή ενός αριθμού τραγουδιών που αφιέρωσε στη βασίλισσα Αμαλία και τα οποία θέτει και στη διάθεση του Παπανικόλα. Υπογραμμίζει ο Μάντζαρος:

Θα βρείτε ανάμεσα σε αυτά [τα τραγούδια], δύο ελληνικά στη διάλεκτο της πατρίδας μας, τα οποία μπήκα στον πειρασμό να γράψω ανακατεύοντας τις νότες με τα λόγια, και διαμορφώνοντας εγώ τους στίχους, με τους οποίους θα γελάσετε. Ωστόσο, πρέπει να γνωρίζετε ότι έχοντάς μου στείλει την παράκληση εκ μέρους της (Βασιλικής) Αυλής των Αθηνών για μερικά λαϊκά τραγούδια μας, και μην έχοντας κάποια στη διάθεσή μου, ξεκίνησα να γράφω πρόχειρα, όπως μπορούσα, τους παρακάτω στίχους.

²³ Για το χρονικό της δωρεάς του Lardin και τα της συγγραφής του μαντζαρικού *Rapporto*, βλ. Καρδάμης, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος*, ό.π., σ. 267-269.

²⁴ Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Συλλογή Χειρογράφων, Φιλολογικό Αρχείο, 121.

Το παραπάνω σημείο της συγκεκριμένης επιστολής, καίτοι γραμμένο στα ιταλικά, υπογραμμίζει έτι περισσότερο τη διαμορφωμένη πεποίθηση περί εθνικής γλώσσας την περίοδο εκείνη. Άλλωστε, ο Μάντζαρος υπήρξε θερμός υποστηρικτής της δημοτικής. Δείχνει, όμως, και το πόσο στρεβλή και πιεστική θα μπορούσε να καταστεί η μονομανία των εν Αθήναις κρατούντων με το λαϊκό ελληνικό στοιχείο, καθώς και τον ευφάνταστο τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονταν ενίοτε οι κατά καιρούς πληροφοριοδότες τους. Άλλωστε, ο Μάντζαρος, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, δεν είχε ακολουθήσει στη δημιουργία του τον δρόμο του κοινώς εννοούμενου φολκλορισμού (συνειδητή επιλογή, η οποία σε μετέπειτα περιόδους θα του καταλογιζόταν ως μειονέκτημα και ως απόδειξη έλλειψης «εθνικού χαρακτήρα»).²⁵ Η παραδοχή του Μάντζαρου, μάλιστα, ότι δεν είχε στη διάθεσή του αντίστοιχο υλικό, ενδεχομένως να σημαίνει ότι το φιλολογικά παραδιδόμενο μαντζαρικό «λεύκωμα με λαϊκά μοτίβα» της Κέρκυρας, το οποίο το 1936 βρέθηκε στη Ρουμανία,²⁶ το 1851 δεν είχε ακόμη αρχίσει να δημιουργείται.

Με τα μουσικοθεωρητικά ενδιαφέροντα του Μάντζαρου, και μάλιστα τα προ του 1843, σχετίζεται η αναφορά σε επιστολή του Μαρτίου του 1835, ότι ο αυστριακός πρόξενος στην Κέρκυρα, Wilhelm Mayersbach, πήρε πίσω τη γερμανική μετάφραση περί μουσικής μετρικής από την *Musurgia universalis* του «διάσημου μουσουργού, μουσικού, φιλοσόφου και ιστορικού» Athanasius Kircher.²⁷ Δεν είναι άσκοπο να επισημανθεί ότι το συγκεκριμένο βιβλίο υπήρχε τότε στη βιβλιοθήκη της Ιονίου Ακαδημίας στην πρωτότυπη έκδοση του 1650,²⁸ ενώ υπογραμμίζεται και το διαχρονικό ενδιαφέρον του Μάντζαρου για τη μετρική.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν και μια σειρά από επιστολές διαφόρων ιμπρεσάριων, θεατρικών πρακτόρων, τραγουδιστών και μουσικών, οι οποίοι ζητούσαν συστηματικά από τον Μάντζαρο να μεσολαβήσει για την ανάθεση της θεατρώνησης του κερκυραϊκού θεάτρου ή για την πρόσληψή τους στον θίασο ή στην ορχήστρα του. Με τον τρόπο αυτό αντλούνται πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την άμεση ή την έμμεση εμπλοκή του Μάντζαρου στα θεατρικά πράγματα της Κέρκυρας, αλλά και την αναγνώρισή του στον ιταλικό χώρο.

Επίσης, μια αποκείμενη στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη επιστολή του 1847 από την Corfu Amateurs Musical Society, η οποία αναγγέλλει στον μουσουργό την εκλογή του ως επιτίμου μέλους της «για τα υψηλά μουσικά επιτεύγματά του», σήμερα δεν υπογραμμίζει μόνο την αναγνώριση του Μάντζαρου από το βρετανικό στοιχείο και τις σχέσεις του με αυτό, αλλά παράλληλα αποκαλύπτει και την αρχή της αναζήτησης για έναν άγνωστο μουσικό φορέα των Επτανήσων. Τις σχέσεις του Μάντζαρου με τον βρετανικό παράγοντα, αυτή τη φορά από την επίσημη πλευρά, καταδεικνύει η πρόσκληση, τον Νοέμβριο του 1849, του μουσουργού από τους αξιωματικούς του 16ου Βρετανικού Συντάγματος να συμμετέχει στις εξετάσεις τριών στρατιωτικών

²⁵ Ενδεικτικά, και επικεντρώνοντας στο επτανησιακό περιβάλλον, βλ. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Μάντζαρος (Νικόλαος)», στο: *Έγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Έλευθερουδάκης, Αθήνα 1930, τόμος 9, σ. 123· Γεώργιος Σκλάβος, «Μάντζαρος Χαλικιόπουλος, Νικόλαος», στο: *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1931, τόμος 10, σ. 633-634· επίσης, Γεώργιος Λαμπελέτ, «Μουσικά χειρόγραφα του Μαντζάρου», *Ίόνιος Ανθολογία* Ζ'-69, 70, 71, Μάρτιος 1933, σ. 9-11. Ήδη το 1905, ακόμη και ο κατά κανόνα «απολογητής» του Μάντζαρου, Σπυρίδων Δε Βιάζης, ακολουθώντας την επικεντρωμένη στον φολκλορισμό συζήτηση περί «εθνικής μουσικής» κατά την περίοδο εκείνη, υποστήριζε ότι ο δάσκαλός του δεν έγραψε έργο εθνικό, παρ' ότι θα μπορούσε («Ο Μάντζαρος», *Παναθήναια*, έτος Ε', τ. 10, 1905, σ. 129-136).

²⁶ Σπυρίδων Μοτσενίγος, *Νεοελληνική μουσική: συμβολή εις την ιστορίαν της*, Αθήνα 1958, σ. 136-137.

²⁷ Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, 505, φάκελος 10, αρ. 84.

²⁸ Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, 303, αρ. 65.

μουσικών.²⁹ Η ταυτόχρονη ιδιότητα του Μάντζαρου ως Γραμματέα του Προέδρου της Γερουσίας, επίσης αναφερόμενη συχνά σε σωζόμενες επιστολές, δεν φαίνεται να εμπόδιζε τους στρατιωτικούς να αναζητήσουν στον Κερκυραίο την εγκυρότερη διέξοδο στο θέμα της αξιολόγησης των μουσικών τους. Σήμερα, όμως, οι δραστηριότητες αυτές ενδεχομένως να φέρνουν σε αμηχανία όσους με υπερβάλλοντα ζήλο βλέπουν στο πρόσωπο του Μάντζαρου μόνο τον συνθέτη του Ελληνικού Εθνικού Ύμνου.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η διασκορπισμένη σε τρία αρχεία (Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο, Εθνική Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μπενάκη) αλληλογραφία του Μάντζαρου με την Ζακύνθια πιανίστρια Σουζάνα Ναράντζη, καθώς και εκείνη με τους Φραγκίσκο Δομενεγίνη, Νικόλαο Τζανή Μεταξά, Αντώνιο Καπνίση και πολλούς άλλους.

Οι ενδεικτικές περιπτώσεις θα μπορούσαν να συνεχιστούν για πολύ, αλλά, δίχως άλλο, κάτι τέτοιο δεν έχει ιδιαίτερη σημασία την παρούσα στιγμή· όχι μόνο διότι ο χώρος δεν το επιτρέπει, αλλά κυρίως διότι απαιτείται ακόμη περισσότερη δουλειά στο επίπεδο της αρχειακής και της βασικής έρευνας για τον πληρέστερο εντοπισμό και την κατά το δυνατόν σφαιρική αποτίμηση της αλληλογραφίας του Μάντζαρου. Άλλωστε, συστηματική, ενδεδειγμένη και υπομονετική εργασία απαιτείται σε αρχειακό και ερευνητικό επίπεδο για το σύνολο της πορείας της έντεχνης μουσικής του νεώτερου ελληνισμού, ώστε να υπάρξει η κατά το δυνατόν πληρέστερη αποτίμηση της μουσικής όψης του λεγόμενου «νεοελληνικού πολιτισμού». Η ευρισκόμενη αλληλογραφία του Μάντζαρου φαίνεται ότι δύναται να φωτίσει πολλές πλευρές ενός εξωστρεφούς ελληνισμού, ο οποίος έβλεπε τη θέση του ως αναπόσπαστου μέρους του ευρύτερου ευρωπαϊκού πολιτισμικού χώρου, χωρίς να παραμελεί την λεγόμενη «πολιτισμική ιδιοπροσωπία» του. Ωστόσο, ήδη ο γράφων υπέπεσε στο σφάλμα που μόλις πριν από λίγο εντόπισε: άρχισε να προχωρά σε συμπεράσματα, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η έρευνα. «Εργασία και υπομονή», λοιπόν!

²⁹ Ευρύτερη προσέγγιση στο: Χάρης Ξανθουδάκης και Κώστας Καρδάμης, «Ο Μάντζαρος και οι Άγγλοι», ανακοίνωση στο επιστημονικό συνέδριο *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*, Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, τόμος Β', σ. 331-338.